

הנחות-יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון

מאת חיים רבין

א

הבלשנות מטבעה חותרת לחישובו של המשותף והטיפוסי בלשון הנחקרת, תוך בידוד התכונות הבלתי-טיפוריות המיוחדות לדוברי-הלשון היחידים, שעל מבעיהם מבוסס בהכרח המחקר בלשון. לפי המונחים שטבע דה-סוסיר, הבלשנות מעוניינת ב'לשון'¹ (Langue) ולא ב'הבעה' (Langage). כתוצאה מעיקרון מדעי זה, הסובייקט הטוב בשביל הבלשן הוא הממוצע בבני הקבוצה הלשונית, שתכונותיו המיוחדות מקריות בלבד²: אם עוסקים בלשון מדוברת, מחפשים דווקא אדם מחוסר חינוך; ואם בלשון כתובה, כדאי לבחור בטכסטים שיגרתיים, מכתבים או כתבות-עתון, שאין להם אופי אמנותי. הסופר הוא תמיד בעל תכונות אינדיבידואליות בלתי-מצויות, ולא עוד אלא במקרים רבים הוא מגיע לתודעה מלאה ביחס לתכונות מיבניות של לשונו, הטמונות אצל הדובר הרגיל בתת-תודעה. ככל שה-

1. בעמודים הבאים יצויין שימוש טכני זה על-ידי תוספת מרכאות בודדות.
2. דהיינו יש בו מזיגה מקרית של הסטיות מן הלשון הממוצעת, הנמצאות בקרב אותה קבוצה לשונית. על-ידי חקירת מספר גדול של דוברי הלשון אפשר לבדד ולהוציא מן החשבון תכונות אישיות אלו.

חיים רבין

סופר מחונן ו'בעל-סיגנון', יורד ערכו, כעד ל'לשון' דורו, בשביל הבלשן-החוקר.

בכל זאת יש נסיבות שבהן נאלץ הבלשן לנתח שפת סופרים, וזאת בעיקר כשסופרים אלה הם התיעוד היחידי העומד לרשותו בשביל מצב-לשון מסויים. אין כל ספק שההבדל בין לשונו של ירמיהו ולשון-התרבות של בני זמנו היה מהותי, ויש במכתבי לכיש כדי להעמידנו על שוני זה, אך עד לגילוי המכתבים ההם היה ספר ירמיהו המקור היחידי לתקופתו, וגם אחרי הגילוי נשאר נבואתו המקור הנרחב ביותר. במקרים כאלה מניח הבלשן כהיפותזת-עבודה, שהשוני לא השתרע על תורת הצורות ועל מיבנים תחביריים יסודיים. די בהסתכלות כלשהי בסופרים החיים בינינו כדי להיווכח, באיזו מידה הנחה זו עשויה להיות אשליה.

מצב מיוחד קיים כשהסופר משמש עד לא ללשון, בה הוא מתכוון לכתוב, אלא דווקא ללשון דיבורו, המתגנבת לכתיבתו בלא יודעין, ושאפשר לחקור אותה בדרך מסובכת זו כשאינו לנו גישה ישירה אליה. כך מאפשרות לנו הסטייות מנוהג לשון המקרא במשלי בן-סירא לשחזר לא מעט מל-שון זמנו הקרובה ללשון-חכמים; וכן עלה בידי החוקרים להגיע לידי מסקנות ברורות למדי על הלשון הכנענית של המאה הארבע-עשרה מתוך פליטות הקולמוס של מחברי איגרות תל אל-עמארנה. כאן אין אנו חוקרים את הסופר כסופר, אלא כדובר לתומו, ועל-כן אפשר לנו דווקא במחקרים אלה להניח בלב שקט, שהתכונות המתגלות לנו תהיינה טיפוסיות, לא כפופות לאופיו האינדיבידואלי של הסופר.

דומה במקצת מצבם של אותם סופרים הנחקרים בגלל היותם במעבר ממצב לשוני אחד למשנהו, כששני מצבי-הלשון ידועים לנו מתיעוד נפרד. בעצם כל ערכם של מחקרים ממין זה בכך שהם עוזרים לנו בקביעת זמנם של שינויים מסויימים בלשון, בהשגת *terminus ante quem*, מתוך ההנחה המסתברת שהשינוי כבר היה נפוץ למדי בשעה

שהתגנב ללשונו של הסופר. גם כאן אפשר לפעמים להת-
 בדות, אם הסופר (בלי שנדע על כך) הכניס לסיגנונו
 תכונות סלנג או תכונות מקומיות, שלא היו מצויות בלשון
 הנורמלית של זמנו, ואולי חדרו אליה דווקא בהשפעתו.
 כך, למשל, אפשר לחקור את לשונו של ביאליק כדי לגלות
 בה את ניצני העברית הספרותית החדשה; ואולם ידיעתנו
 שביאליק וחידושי השפיעו על אותה עברית ספרותית
 חדשה במידה ניכרת תשמור אותנו מטעויות רבות. מאמרו
 של מ. גושן בקובץ זה ניגש מנקודת ראות זו אל לשונו של
 עגנון. אפשר, כמובן, להשתמש בשיטה זו גם בכיוון הפוך,
 כלומר לקבוע את זמנו של סופר עלום-זמן על פי הופעת
 חידושי לשון, שזמנם ידוע, בכתביו. מחקרים כאלה נעשו
 על-ידי כמה מלומדים בספר דניאל, ולאחרונה על ידי
 יחזקאל קוטשר ב'מגילת האבות' הארמית.³

בכל אלה הולך הבלשן החוקר בדרך המלך של הבלשנות,
 חקירת לשון הקבוצה. אך אפשר ואפשר שיראה תועלת
 בסטייה מדרך זו, ובעיסוק בלשון סופר דווקא בגלל תכונות
 תיו האינדיבידואליות. הוא לא יעשה זאת, בדרך כלל, מני-
 מוקים בלשניים טהורים. נימוקיו לכך יכולים להיות תועלת-
 תיים גרידא, למשל, כשהוא מנסה לקבוע את ייחוד הלשון
 של איזה סופר כדי להקל על המחקר הספרותי או הטכס-
 טואלי הקשור באותו סופר. הכרת תכונות מיוחדות עשויה
 לעזור לנו בקביעת שייכות יצירה מסויימת לכתבי הסופר,
 בקביעת זמן היצירה בתוך חיי הסופר, או בהכרעה, איזו
 מבין גירסות שונות היתה בתוך הנוסח המקורי. נימוקיו
 יכולים גם להיות חינוכיים: לפלס דרך להבנת סופר חשוב
 בשביל בני זמן אחר או עם אחר. נימוק אחרון הוא בחלקו
 חברתי או היסטורי, ובחלקו בלשני: אם ידוע לנו שסופר
 מסויים השפיע במידה ניכרת על הלשון הכללית של זמנו
 או של איזה זמן אחר, תספק לנו חקירה מדוקדקת של לשונו
 אחיזה חשובה להכרת התהליכים שבלשון אשר עליה הש-

חיים רבין

פיע. רק היא תאפשר לנו הפרדה ברורה בין תהליכים לשון־ניים הנובעים מהשפעה יחידאית זו ובין אלה שפעלו באותו הזמן בלי לעבור בצינור הסיגנון המיוחד של אותה יצירה.

ב

בין סופרי זמננו ש"י עגנון הוא, בלי ספק, הסופר שאת לשונו כדאי ביותר לבדוק מן הסיבות שמניתי. גם בגלל ייחודו האמנותי וגם הודות לרלבנטיות המיוחדת של נושאו־איו לבעיות העולם היהודי דהאידינא, השפעתו עמוקה ביותר. היא פועלת בשני צינורות: סיפוריו מהווים חלק גדול של חומר הקריאה המודרני בבתי־הספר התיכוניים, וסגנונו נעשה מופת למספרים צעירים. הדרך הראשונה פועלת על שכבות רחבות ביותר, ומשוה ללשונו מקום נכבד ב'לשון' הפסיבית של הישראלי בעל התרבות. הדרך השנייה מעבירה חומר 'עגנוני' בהדרגה ללשון האקטיבית של השיכבה היותר תבת והיוצרת בחברה הישראלית, ומשם ללשון האקטיבית של שכבות רחבות יותר. כל הסימנים מעידים, שתכונות 'עגנוניות' מסוימות תחדורנה במשך הזמן ללשון הכתובה הכללית, ועל כן יש בחקר לשונו כעין תחזית לעברית של מחר.

מאידך גיסא מחייב השוני המהותי בין הלשון העברית שבשימוש השכבות הרחבות ובין לשון החומר הספרותי הזה פיתוח דרכים להסברת המשמעות הלשונית שבו. מטעמיים חברתיים והיסטוריים קיימת בקרבנו נטייה לטשטש את ההבדלים בין צורות שונות של לשוננו, אבל ברור שהבנה מלאה של טכסט הסוטה מלשונו הרגילה של הקורא מותנית בתודעה מלאה על השוני. עיקרון זה חל לא רק על התנ"ך והמשנה, אלא גם על סיפורי עגנון. תיאור לשוני מקיף וחודר עשוי לפתוח בפני הקורא הישראלי גישה חדשה גם לתוכן. ואולם יותר מאשר בקורא הישראלי עלינו להתחשב בקורא הזר, השואף להכיר את הסופר הדגול במקור, ואשר בשבילו הניתוח הלשוני הזה כמעט הכרח.

מן הנאמר מתברר, שהניתוח הזה שונה באופיו מן הניתוח

של 'לשון' קיבוצית. אין כאן מקום לניתוח מיבני שלם, כפי שדורשת אותו הבלשנות בימינו בגשתנו אל איזו לשון שהיא, אלא הניתוח צריך להיעשות מתוך השוואה עם אותו טיפוס לשון נורמלי של הישראלי בעל התרבות. התוצאה של ניתוח מוצלח תהיה תיאור שלם של מיבנה חלקי ביחס אל המיבנה השלם, של פלג-לשון כחלק של לשון כוללת. כדאי לציין שאין זו השוואה במשמעות הבלשנית הרגילה, כלומר ניסיון לחדור למצב לשון קדום יותר, או השוואה דיאכרונית, אלא המדובר בהשוואה סינכרונית. עלינו לקבוע, אם-כן, מה היא לשון נורמלית זו, ומה יחסה של הלשון ה'עגנונית' אליה.

ג

אינני יודע אם קיימת אי-שם בעולם שפה שיש לה ברגע זמן נתון רק צורה אחת בפי משתמשיה: כל הקבוצות הל-שוניות הידועות לי מתוך הסתכלות או מתוך קריאה משתמ-שות בעת ובעונה אחת בכמה צורות-לשון נפרדות בפע-לויות שונות של חיי החברה. חלוקתן של תת-לשוניות אלו אינה זהה בחברות שונות: יש חברות המבחינות בהקפדה בין לשון מעמד גבוה ולשון מעמד נמוך (U and Non-U באנגלית של ימינו), ויש שאינן מבחינות כלל (כגון העב-רית בישראל). יש לשונות בעלות ניב של גברים וניב של נשים (יפנית, אנגלית); יש לשונות שבהן מפותחת מאד לשון הילדים, ורואים ילד המדבר בלשון המבוגרים כדבר בלתי-מוסרי כמעט; יש לשונות המדוברות בפי גברים צעירים בצורה סלנגית מיוחדת וכו'. בהרבה מאד לשונות קיימים ניבים מיוחדים לשימוש בחיי הדת וניבים לשימוש בפעילות ספרותית (בעל פה או בכתב) ואף ניבים שונים בשביל סוגי ספרות שונים. ידועים גם הניבים המקצועיים, שאינם מוגבלים כלל וכלל למונחי המקצוע, אלא מכירים, למשל, מערכות מספרים נבדלות מאלה שבלשון הכללית. כמו משבץ הטיפוסים, כן גם מידת השוני ביניהם אחרת בכל חברה. יש וההבדלים מתבטאים רק בבחירת מלים, ויש

שהמבטא והדקדוק נבדלים במידה ניכרת. במקרים לא מור-
עטים אף משמשת שפה אחרת לגמרי (כלומר שפה המש-
משת או ששימשה גם חברה אחרת) כאחד הניבים בחיי
החברה, כגון הרומית או הערבית כלשונוֹת־דת, או כמו
המצב אצל אותו שבט קריבי שנשותיו דיברו בשפה אחרת
מאשר הגברים.

המשותף לכל התת־לשונוֹת האלה הוא, שהן משמשות
לא קיבוצים נפרדים, כדוגמת הניבים המקומיים, אלא מה-
וות גורמים של העולם הלשוני האחד הסובב את היחיד
בחברה. אמנם יש מן הניבים האלה שהיחיד ישתמש בהם
בצורה פעילה ומהם שיזדקק להם רק כשומע סביל, אבל
במידה שהם במגע עם אותו חלק של החברה שהוא נמצא
בו, הם מצטרפים יחד ל'לשון' שלו, והבדליהם שייכים
למיבנה של אותה 'לשון' באותה מידה כמו כללי הדקדוק
או הסגנון. שלא כניבים המקומיים⁴, תת־לשונוֹת אלו מש-
פיעות זו על זו בדרכים שונות, ואף משלימות זו את זו,
כי אין אף אחת מהן עשויה להועיל בכל מצבי החיים.
בשעת הצורך אין דובר־הלשון מהסס להכניס חומר מתת-
לשון אחת לתוך דיבור רצוף בתת־לשון אחרת, אבל הגבור
לות ביניהן אינם מיטשטשים על ידי כך.

תיאור שלם של העולם הלשוני הישראלי צריך, בעצם,
לכלול גם את השפות הזרות המופיעות בחלקים לא־מבור-
טלים של חברתנו כלשונוֹת־בית או כלשונוֹת זירה חברתית
בעלת ערך רגשי רב — ושהשפעתן על העברית והשפעת
העברית עליהן מהווה פרק מעניין בניתוח בעיותינו הלשו-
ניות. ואולם תפקידן של לשונוֹת אלה הוא תמיד לגבי חלק
מן החברה הישראלית בלבד, ולגבי חלק ניכר אין טיפוס

4. יש כמובן מקרים רבים, בהם הופך ניב מקומי אחד לחלק מן
העולם הלשוני של דוברי ניב־מקומי אחר — למשל ניב עיר
היריד או ניב הבירה בשביל בני הכפרים. בארצות ערב של
היום מהווה הניב המצרי, כלשון הסרט והתיאטרון, כעין לשון
ביניים בין הניבים המקומיים של שאר הארצות ובין הלשון
הכתובה.

זה קיים כלל. אם נתרכז בתופעות כלליות יותר, נוכל להבין חין בכמה תת-לשוניות ברורות למדי: הלשון המדוברת, הלשון הכתובה הסטנדרטית (Written Standard) או 'בינונית', לשון הספרות האמנותית, ולשון המקורות. הלשון הכתובה הבינונית היא אחידה למדי. בלשון המדוברת אין ניבים מקומיים, אבל מסתמנת חלוקה לניבים עדתיים מקבילים. מאידך גיסא כל אחת משתי היחידות 'לשון הספרות' ו'לשון המקורות' מצטרפת ממספר גדול של ניבים מקבילים בעלי שוני ניכר, שהגורם המאחד אותם הוא תפקידם החברתי בלבד. אין זה מקרה שאופי זה נמצא בשתי יחידות אלה דוקא. יש לכך סיבות עמוקות בחיינו הלשוניים.

ה'מקורות' הם בשבילנו טכסטים ספרותיים קדומים בעלי פרסטיז'ה גבוהה, הנלמדים בבית-הספר ונקראים במידה מסויימת גם על-ידי מבוגרים בגלל ערכם הרוחני או הלאומי. למעשה כולל מושג זה שתי קבוצות טכסטים, המובדלים בלשונם: התנ"ך והספרות המדרשית עם המשנה. בשביל רבים קיימת קבוצה נוספת, התלמוד הבבלי, שלשונו הארמית שונה מאד משתי הקבוצות הנזכרות. אלה הם מבחר מוגבל מתוך ספרות עמנו הקדומה, ואינם כוללים, למשל, את ספרות המחקר מתקופת ספרד ופרובנס; ואולם גם בלי מחקר מיוחד בדבר לא נטעה אם נקבע, שזוהי ספרות המקורות היחידה הידועה בימינו אלה⁵ לחוג המשכילים הרחב, הלא-מקצועי. מקורות אלה יש להם תפקיד ממשי ומהותי בעולם הלשוני שלנו, למרות השימוש הסביל לגמרי. הם משלימים ומעגלים את תמונת לשוננו; אוצרם הלשוני — במיוחד אוצר המלים והניבים — הוא כעין מלאי פתוח ללשונו, שממנו אפשר לשאול בכל עת ועונה, וזאת בלי שהמלה השאולה תיהפך על-ידי כך לחלק קבוע של לשוננו

5. היקף ה'מקורות' השתנה מאד בדורות האחרונים. די לקרוא את הרשימות הניתנות על-ידי בן-יהודה במבוא למילון, ע' 4 ('תנ"ך על פה... חלק מספרות המחקר של הקדמונים') ועל-ידי מנדלי ב'מכתב על דבר החינוך'.

חיים רבין

השימושית. במקום אחר⁶ הצעתי לקרוא ליחס זה במונח 'פתיחות'. יחסנו זה אל המקורות האלה אינו דבר נדיר בזירת חיי הלשונות. הוא דומה ליחס האנגלית של ימינו לגבי התנ"ך האנגלי והשירה האנגלית הקלאסית, יחס הער- בית הספרותית ללשון הקוראן, ויחס הגרמנית של המאה השמונה-עשרה לגבי הצרפתית. אין כוונתי כאן לשימוש אחר במקורות אלה, ובספרותנו הקדומה בכללה, בידי העוסקים בתיקון הלשון והרחבתה, כמיכרה לתוספות-קבע ללשון-ימינו או כמודד נורמטיבי בשביל שימוש הלשון שלנו. לשון המקורות בכללה היא תת-לשון, אך היא מחולקת למספר ניבים בעלי עמדה שווה בעולם לשוננו. יחסם של ניבים אלה זה לזה דומה ליחס ההדדי של ניבים מקומיים; על כן הנני מציע לקרוא להם ניבים זמניים או ניבי-תקופות. מונח זה בא רק לציין שהזמן, ולא המקום, הוא ממדם האופקי. לגבי עמדתם במיבנה-הניבים של העברית בימינו אין חשיבות מיוחדת לסדרם הזמני של הניבים הללו, ואין הישראלי הממוצע מרגיש בכך שלשון חכמים קרובה אלינו באלף עד אלף ושלוש מאות שנה מלשון המקרא.

ד

קבוצה של ניבים מקומיים הקיימים זה על-יד זה בלי שתי-מצא על ידם לשון-תרבות או לשון-תקשורת משותפת, נקראת בבלשנות של ימינו 'צרוור ניבים' (dialect cluster). דוגמה לצרוור כזה במשפחת השפות השמית היא לשון גוראגי בדרום חבש. מבחינה מיתודית-מחקרית מתבטא ייחוד זה בעיקר בכך שכל דיון בלשון כזאת צריך להביא במנין את כל ניביה במידה שווה.

שם זה יפה להרכב הלשון הספרותית הגבוהה בעברית של ימינו. בניגוד ללשון הכתובה הבינונית, האחידה בקוויה העיקריים, נכתבת אצלנו הספרות האמנותית במספר צורות-לשון נבדלות וסגורות אישה לגבי אחותה. הבדלים אלה

6. לשוננו כ"ב (תשי"ח) חוברת א', ע' 247.

משתרעים לא רק על אוצר המלים והתחביר, אלא גם על תורת הצורות. אין לפנינו סגנונות אישיים בלבד, אלא צורות-לשון הדורשות לעצמן חלות רחבה, מעמד של לשון-ספרות מופתית. דבר זה מתבטא בעיקר בתופעת העריכה הסגנונית, הכופה על בעלי סגנון אישי סוטה את צורת-הלשון הנהוגה בידי מבצע העריכה.⁷

גם הרכב זה של השפה הספרותית אינו חסר-תקדימים. כמעט בכל לשונות-התרבות יש הבדל ניכר בין ניב הפרוזה וניב השירה; כך היה גם בלשון הספרות העברית של ימי בית ראשון, ושוב בספרות העברית של סוף ימי הביניים באיטליה. בטרגדיה היוונית שונה לשון שירי-הכורוס מל-שון הדו-שיח, ובמחזות הסנסקריטיים מדבר כל מעמד חברתי בניב מיוחד המאפיין אותו. החידוש אצלנו, שניבים מקבילים אלה אינם קשורים — או קשורים רק מעט — בסוגים הספרותיים, וקשורים לפעמים קרובות קשר הדוק עם זרמי אידיאולוגיה לשונית.

מבחינה סובסטנטיבית נבדלים ניבים ספרותיים אלה במידת זיקתם ל'מקורות' שעליהם דיברנו בפרק הקודם, ובפרט בבחירת המקור שממנו הם מקבלים את השראתם הלשונית והסגנונית. אם נעלים עין משמץ המלאכותיות האופף אותם, אפשר להשוות את יחס ניבים ספרותיים אלה ללשון הבינונית עם יחס ניבים מקומיים לשפה התקנית או הספרותית. ברוב הלשונות יש לניבים המקומיים היסטוריה עצמאית מקבילה לזו של הלשון התקנית, או אף ארוכה ממנה; כולם ענפים של אותו עץ, והשורש המשותף הוא בעברה הרחוק של הלשון ההיא. כך הניבים של הלשון הספרותית אצלנו ממשיכים מסורות עצמאיות של העברית, או יותר נכון ממשיכים על טהרתן מסורות שנתמזגו בעברית הכתובה הבינונית לאורגניזם חדש. מסורות אלו קדמו בהרבה לראשית התגבשות העברית הכתובה הבינונית. ובמשך חייה הקצרים של זו הן קיימות ומתפתחות על ידה, כשהן

7. עיין ח. רוזן, 'העברית שלנו', ת"א תשט"ז, ע' 246—254.

חיים רבין

משפיעות עליה ומושפעות ממנה. המיוחד במצבנו הלשוני הוא בכך, שהניבים המסורתיים אצלנו מהווים את הקומה העליונה בבניין הלשון, ולא, כרגיל, את הקומה התחתונה. בהתחשב עם מקומם הנכבד הזה, ברור שחקר הניבים הספרותיים המתהלכים בינינו יש לו ערך מדעי ומעשי רב. כל מי שרוצה לקרוא את מיטב יצירות ספרותנו אינו יכול להסתפק בידיעת לשון העתונים והכתיבה היומיומית. מסיבות שהזמן גרמן רואים כיום את אידיאל הלימוד העברי ברכישת הלשון המעשית הבינונית לצרכי דיבור⁸, ומשתמרים כמעט לגמרי מלימוד הספרות כספרות. ואולם יש לצפות לזמן שהלומד בחוץ-לארץ ירצה להכיר את ספרותנו, ואז נצטרך לספק לו חומר לימוד שיאפשר לו קריאה יעילה בספרות זו. הניבים הספרותיים משמשים עתה להבעת מחשבתנו ורגשותינו, ודפוסי החשיבה המתגלמים בתחבירם ובאספקטים הסמאנטיים שלהם חשובים להבנתנו העצמית. בגלל ערכם החברתי הגבוה ושימושם הרחב בבית-הספר יש חדירה תמידית של אלמנטים מתוכם אל הלשון הבינורנית, חדירה הכוללת לא רק את החומר הלשוני המסורתי שניבים אלה יונקים מן המקורות, אלא גם חידושי לשון המתחדשים בהם, והנובעים מתוך האפשרויות המיבניות שלהם. הבנה מלאה מיבנית של ניבים אלה היא, אם-כן, תנאי הכרחי לקביעת הנטיות ההתפתחותיות של העברית הבינונית.

ה

הגישה הדיאכרונית לחקר הניבים הספרותיים היא קלה ומלאת עניין. ידיעותינו על לשון המקורות הראשוניים מל-

8. וזאת אף-על-פי שמבחינה הגיונית היה יעיל יותר לרכוש את לשון הדיבור של המעמד הבינוני בישראל, כפי שנהוג הדבר לגבי לימוד הדיבור האנגלי. אפשר להבחין בנטייה הסנסנית בכיוון זה, למשל בכך שמלמדים בכמה ספרי לימוד לומר 'אני לא רוצה', במקום הצורה הכתובה 'אינני רוצה'.

הנחות-יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון

אות למדי⁹, וכבר השוואה פשוטה של טכסטים רצופים בעברית ספרותית עם לשון המקור המיוחד לאותו טכסט עשויה להעלות הכרות מעניינות: חידושי מלים ושימושים, הרחבות בשימוש צורות הנמצאות במקור, סימנים של היערכות-מחדש של מיבנה לשון המקור. הסטייות מן המקור תהיינה בדרך כלל בכיוון לעברית הכתובה של ימינו, אך יש לצפות גם לחידושים עצמאיים של כל ניב וניב. אפשר להוסיף להשוואה זו עניין ומשמעות על-ידי חיפוש הסטייות בכתבים באותה מסורת סגנונית בקו שבין המקור ובבואתו המודרנית. יש לקוות, שמחקרים כאלה ייעשו ויעשירו את ידיעותינו בתולדות הלשון.

מאידך גיסא אין בחקר דיאכרוני זה משום תרומה להכרת דמות העברית החדשה. לגבי דמות זו חשובות התכונות התורשתיות שבניבים הספרותיים לא פחות — למעשה יר-תר — מאשר החידושים המורכבים על תכונות אלו. תכונות תורשתיות אלו, במידה שהן תוספת על נטל הירושה הכלול בעברית הכתובה הבינונית, הן הן תרומתם של הניבים הללו לתמונה הכוללת של העברית החיה. אבל תרומה זו אינה יכולה להימדד בשיטה הדיאכרונית, העוסקת, כידוע, בתכונות יחידות, כי אם רק בשיטה הסינכרונית הרואה את הדברים כ'מנגנון שבו כל דבר משולב בזולתו' (un système où tout se tient) כדברי דה-הסוסיר. ברם, הכרת-היסוד של הבלשנות החדשה היא, שאי אפשר למזג את שתי השיטות. בהשוואה סינכרונית בין שני ניבים אין כל משמעות לממד הזמן, והעובדה שתכונות מסויימות של ניב אחד קיימות

9. יש לדייק: ידיעותינו על לשון זו, כפי שהובנה במשך הדורות האחרונים על-ידי העם ונלמדה במוסדות החינוך. תפיסה זו היא היחידה שיש לה מקום בעולם הלשוני של דובר העברית. המחקר המדעי הגיע בפרטים רבים לתפיסה שונה לגמרי — דוגמה מובהקת לכך היא הבנת ה'זמנים' בלשון המקרא — אך אין הראייה החדשה משפיעה על העברית החיה, מלבד מקרים ספורים שהוכנסו לשימושו מלים טכניות שמשמעותן נתגלתה רק למחקר החדש.

בלשון זה אלפי שנים ותכונות אחרות בניב האחר הוכנסו בו במשך השנה האחרונה, יכולה להיות ידועה לי, אבל אין לה מקום בתדריך הרישום. ההשוואה יכולה להיעשות רק על מישור אחד, מישור השימוש בזמננו, וכל התכונות התורשתיות מופיעות במישור זה כתכונות חלקיות של ה'לשון' הנהוגה כיום בישראל.

נקודת המוצא בהשוואה כזאת מוכרחה להיות הלשון הכ-
 טובה הבינונית, בהיותה הצורה התקנית היחידה בעולם
 לשוננו ועם זה גם צורת-הלשון בעלת השימוש הרחב ביותר.
 על-פי רוב יש להניח, שהלשון הבינונית ידועה יפה גם
 לסופר המשתמש בניבו הוא, ומשמשת את צרכיו ההבע-
 תיים מחוץ לפעולה האמנותית. עלינו, אם-כן, לתאר את
 התכונות המיוחדות של הניבים הספרותיים כסטייות מן
 העברית הבינונית, אף שגישה זו, מבחינה דיאכרונית, היא
 היפוכו של המצב ההיסטורי. אך למעשה גישה א-היסטורית
 זו הכרחית בכל תיאור ניבים מתוך השוואה עם צורת לשון
 תקנית, והשתמשו בה, למשל, אלה שחשפו בשנים האחרו-
 נות את ייחוד לשון השירה העברית הקדם-מלכותית תוך
 שימוש בעברית התנ"כית הקלסית כמודד. התווית 'אר-
 כאיזמים' שמדביקים אותה בהשוואות כגון זו לתכונות
 שקדמותן הדיאכרונית גלויה לעין, אינה אלא הרגעת המצ-
 פון תוך הכרה מלאה בצורה המאוחרת כנורמה להש-
 וואה¹⁰.

אפשר להעלות גם אפשרות של ההשוואה בכיוון הפוך:
 העמדת הניב הספרותי כנורמה ורשימת תכונות סוטות
 ממנו שבלשון הבינונית. זוהי, למעשה, גישת חלק ניכר
 מבין המדקדקים הפוריסטיים. לשיטה זו יש ערך מדעי, אם
 משווים עם ניב ספרותי מסויים— אחרי בדיקת היקפו
 וחקירתו המיבנית—, אך ערך זה אינו עולה בשום פנים
 על זה של השיטה המוצעת בסעיף הקודם, שהרי העברית

10. יש אמנם קבוצות לשוניות שבהן קובעת 'עתיקותה' (האמיתית
 או המדומה) של צורה לשונית את מעמדה בסולם הערכיות
 החברתית-לשונית.

הבינונית אינה קשורה קשר גיניטי מיוחד עם אחד מן הניבים הספרותיים הנוהגים בדורנו זה. היא קשורה בצורה גיניטית (מסובכת למדי) עם הניב הספרותי של דורו של ביאליק, אך השוואה עם ניב זה תהא דיאכרונית, ואיננה מענייננו כאן. הקושי האמיתי בהשוואה היוצאת מניב ספרותי מסויים כנורמה יתגלה בשעה שנרצה להרחיב את ההשוואה לתיאור כולל של הלשון החדשה על כל גוניה. תהיינה לפנינו שתי דרכים: הדרך האחת היא להשוות כל ניב ספרותי עם כל ניב אחר, ספרותי ולא-ספרותי, זאת אומרת להתייחס ללשון העברית של ימינו כאל צרור-ניבים אמיתי, בלי מרכז טבעי, על כל הקשיים הכרוכים בתיאור הבלשני של צרור כזה. הדרך האחרת היא להשוות את כל שאר הניבים עם הניב הספרותי שבחרנו בו לראשונה. על-ידי כך נעניק לניב ספרותי אחד מעמד של מרכז לשוני, שאינו מוצדק בנסיבות של חיי לשוננו. בשיטה שרירותית כזאת אפשר לבחור מטעמים של מדיניות לשונית, כמיבצע מכוון להלביש ניב, המוצא חן בעיני בעל המפעל, איצטלא של לשון תקנית, אך כאן אין אנחנו עוסקים במדיניות לשונית ובתוצאותיה.

גם הדרך הראשונה אינה מוצדקת בנסיבות הקיימות, כי הרי יש לנו מרכז לניבים העבריים, והוא סוג הלשון שרוב תושבי ישראל משתמשים בו, או משתדלים להשתמש בו, כשהם כותבים לתומם¹¹, דהיינו הלשון הכתובה הבינונית.

1

מסתבר, שהתפקיד הראשוני בחקר הלשון העברית בימינו הוא תיאור מיבני מדויק ומלא את הלשון הבינונית, על כל

11. דוגמה אחת כהוכחה שהלשון הבינונית ('השכבה העיתונאית') כבר מהווה אידיאל לשוני בשביל הישראלי הממוצע: השליח מחנות-המכולת השאיר פתק שבו הודיע כי הניח משלוח בשבילנו אצל השכנים 'בגלל אי התמצאותכם בבית'. כידוע שימוש זה ב'אי' הוא מתכונותיה האופייניות של לשון העיר תונות (ועיין עתה לשוננו כ"ב, 252—254).

הואריאציות הנהוגות בתוכה. תפקיד זה עשוי להימשך שנים לא מועטות אפילו אם יעסוק בו מספר ניכר של חוקרים. העובדה שלשון זו אינה סטאטית, אלא מתפתחת בקצב מהיר¹², ודאי לא תקל על העוסקים בתפקיד זה. האם עלינו לחכות בחקר התת-לשוניות האחרות וניביהן עד לסיום התפקיד הזה?

אני חושב שאין עלינו לחכות. אדרבא, אפשר לטעון שדוקא ביצוע המחקר המשווה בד בבד עם המחקר התיאורי עשוי להחיש את המחקר התיאורי ולהעשיר אותו, כי הוא יעמיד אותנו על תכונות של הלשון הבינונית, שבאופן אחר אולי היו נעלמות מעינינו. אפשרות ההשוואה בשלב זה ניתנת על-ידי העובדה שהלשון הבינונית ידועה לחוקר הישראלי מתוך ידיעה שימושית, פעילה. הוא צריך רק ללמוד לנתח את הרגלי כתיבתו הוא ולנסחם במלים. דבר זה אינו כל כך קשה לגבי לשון זו — על כל פנים הרבה יותר קל מאשר לגבי הלשון המדוברת — מפני שהלשון הבינונית איננה לשון הילדות שלנו, אלא כל מי שמשתמש בה רכש אותה בגיל העמידה-על-הדעת, ועל כן יוכל, אחרי אימון מסויים, לשחרר את תהליכי הלימוד. הרי כל אחד בינינו יודע שלפעמים אנחנו מהססים מה היא הצורה הנאותה, ואנחנו בודקים את עצמנו על-ידי כך שאנחנו כותבים את המשפט ומסתכלים בו 'איך הוא נראה', זאת אומרת משווים אותו עם רישומי הדפוסים הלשוניים שבזכרוננו החזותי. במלים אחרות, ההשוואה נעשית בין הניב הספרותי שאנחנו חוקרים אותו ובין הניסיון שהצטבר אצלנו תוך קריאתנו וכתובתנו. השוואות אלו הן הרבה יותר בטוחות ובודקות ממה שאפשר

12. יש רבים הטוענים כי התפתחות מהירה זו היא סימן שלפנינו דבר בלתי-מוגמר, ושעל כן לא כדאי לעסוק בחקר לשון זו. כנגד טיעון זה מן הראוי להביא את דברי אחד מגדולי הבלשנים במאה הזאת, A. Meillet: 'ככל ששפה מדוברת בפי אוכי-לוסיה פעילה יותר, נייעת יותר, המתחדשת במידה יותר יסודית, כן יגבר קצב השינויים החלים בלשון זו' (Les langues (dans l'Europe nouvelle, Paris 1928, P. 32).

הנחות-יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון

להניח על-פי חישוב תיאוריטי. מובן מאליו שאינן בטורחות באותה מידה כמו תוצאות הניתוח המיבני הנעשה על סמך טכסטים רבים, גם מפני שהסתכלות עצמית עשויה להטעות ('השפעת ההסתכלות על האובייקט') וגם מפני שאינה מבדדת הרגלים אישיים של המסתכל ('הגורם האישי'). יהיה עלינו לתקן כמה מן המסקנות שלנו באור המחקר המיבני התיאורי, אבל נראה לי שהיתרונות של ההתחלה המוקדמת כה גדולים שהפסדנו יצא בשכרנו.

ז

חקירת ניבים מקבילים (כגון ניבים מקומיים) מתבססת באופן אידיאלי על טכסטים או מבעים זה-משמעות. הבל-שנות הגיאוגרפית פיתחה שיטה להשגת מבעים כאלה על-ידי שאלות סטאנדארטיות המנוסחות כך שאפשר לקוות לתשובות בעלות טיפוס מסויים. האפשרויות להפעלת שיטה זו מוגבלות, ובדרך כלל היא מספקת רק את המלים הפשוטות והמוחשיות ביותר ומיבני משפט יסודיים. על-פי רוב צריך להשלים את החומר על-ידי השימוש בשיטה הרת-סכנות, התרגום: אומרים לסובייקט משפט בשפה או ניב הידועים לו ידיעה פאסיבית, ומבקשים אותו לומר אותם הדברים בלשונו הוא. דוגמה יפה לשיטה זו הוא המחקר של ג. ברגשטרסר על הניבים הערביים של סוריה וארץ-ישראל¹³. ברגשטרסר סיפר לאנשים שלו סיפור קצר וביקש אותם לחזור על סיפור זה בלשונם. לאחרונה אפשר להפוך את שיטת התרגום: לקבל מדובר הניב מבעים עצמאיים (למשל סיפור או שיר) ולתרגם אותם — על-פי רוב בעזרת הסובייקט — ללשון החוקר. בכל השיטות הללו משיגים שני טכסטים המקבילים, במידת האפשרות, בכל דבר ומאפשרים השוואה של כל פרט ופרט לחד, היות ושאר הפרטים ידועים.

G. Bergsträsser, Sprachatlas von Palästina und 13.
Syrien, 1926

חיים רבין

שיטה זו מבוססת על הנחת אפשרות התרגום, דהיינו על האמונה (ואין זו יותר מאמונה) שכל דבר הניתן להיאמר בצורת הלשון האחת ניתן להיאמר גם בצורת הלשון האחרת. כידוע אין הנחה זו נכונה לגבי שפות אכזוטיות או מרוחקות בזמן, ועל כן גם לא יפעילו אותה בדרך כלל בחקירת מצבי לשון קדומים. לגבי תת־לשונות של אותה לשון אין לקיים הנחה זו אפילו באופן תיאורטי. כל עצמו של טבע התת־לשון שהיא משמשת בשטחי־חיים נבדלים, דהיינו מביעה מה שאין להביע בתת־לשונות האחרות. אי אפשר להביע מהלכי מחשבה פילוסופיים בלשון הדיבור היומיומי, בה חסרים לא רק המונחים אלא גם מיבני המשפט המדוייקים; אך אי־אפשר גם להביע בלשון פילוסופית דו־שיח בין אוהבים או סיפור עממי רענן. ידוע כמה 'זיוף' יש בדו־שיח של רומן אם אין הסופר נותן לגיבוריו לדבר כפי שהיו מדברים בחיים, אלא כותב את השיחות בלשון הגבוהה הנאותה לסיפור־המעשה או לתיאור־הטבע שלו.

יש, אם־כן, בין התת־לשונות מידה רבה של אי־חופפות. אמת, כי חלק מסויים של מיבנם חופף, כי על כן הם חלקי לשון אחת. חופפות זו יכולה להיות של זהות או של הקבלה בצורה אחרת (למשל 'ליקח' שונה מן 'לקחת', אבל חופף בשימוש). את החופף־הזהה נוכל על־פי רוב לכלול בתי־אורנו על־ידי שתיקה; החופף־השונה ניתן לתיאור קל וקצר. הקושי האמיתי בתיאור המשוה הוא החומר החסר והנוסף. כאן יש צורך בתיאור בלשני זהיר ומדוייק, המציין לא רק את הימצאותם של הגורמים הנוספים והעדרם של החסרים, אלא גם עומד על השפעת עובדות אלו על מיבנה הלשון המתוארת בכללה. אי־אפשר שיתווסף דבר בלי שיפ־על על התיפקוד של אלמנטים לשוניים הקרובים אליו ולפעמים אף הרחוקים ממנו. דוגמה פשוטה ביותר: בתי־אור לשון השירה האנגלית של המאה התשע־עשרה נוכל לציין שיש בה צורה you בדיוק כמו באנגלית המדוברת והכתובה. ואולם ברגע שנגלה כי קיימת בלשון השירה גם הצורה thou, יהיה עלינו לתקן את תיאורנו הקודם ולרשום

הנחות-יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון

כי you מציינת בניגוד ללשון התקנית רק את הנוכחים. בשלב מאוחר יותר ניתקל בצורה ye וניאלץ להגביל עוד יותר את חלותה של you: מעתה היא משמשת בלשון השירה רק ליחסת הלא-נושא. הכרה זו תביא אותנו גם לראייה חדשה של שאר צורות הכינויים, הזהות בשני הניבים, כי בלשון השירה יש מערכת מושלמת בכל הגופים גם במספר וגם ביחסות, שעה שבלשון התקנית קיימת מערכה זו רק בגוף הראשון והשלישי.

בלשונו של עגנון חסרים הרבה ממיבני המשפט המסובכים הקיימים בלשון הבינונית. סיפוריו נעים במשפטים קצרים, שהחיבור שכיח בהם הרבה יותר מן השיעבוד. יש פוריסטים הרואים בכך מופת ללשון הכתובה בכלל, ורואים פגם בהש-תלבויות ההגיוניות המאפיינות את כתיבתנו. עלינו לשאול את עצמנו: האם הבדל זה נעוץ רק בשוני הנושא. או האם יש במשפטים המחוברים של עגנון ציוני קשרים הגיוניים באמצעים אחרים? שאלה זו מסובכת, ודומני שהתשובה, כשתינתן, עשויה להפתיע. כמובן, אין לקשור עם הדיון בשאלה הזאת את העובדה שגם בתקופות קדומות של לשון-ננו רבו המשפטים המחוברים על המשועבדים¹⁴. תכונה זו נבעה מהרגלי חשיבה אחרת, אך דרכי החשיבה של עגנון הם דרכי החשיבה של זמננו, ויש להניח שהם מוצאים ביטוי בכתיבתו.

ח

התוצאה הסופית של ניתוח לשון עגנון בדרך זו תהיה תיאור חלקי בלבד, כי הרי לא נתאר את המשותף לו ולעבר-רית הבינונית. למשל יחסרו בתיאור זה פרקים שלמים בתורת הצורות. מאידך גיסא התיאור שלם בכוח, כי כל

14. אמנם אסור להגזים את 'פשטותה' של לשון מקורותינו הקדור-מים. בלשון המקרא יש פריודות לא מועטות, ובנסיבות מסר-יימות פסוקים המחוברים לכאורה על-ידי ויו החיבור באמת משועבדים — למשל פסוק המצב, או הסיפא של פסוקי תנאי.

חיים רבין

מה שיידרש כדי להפוך אותו לתיאור מקיף הוא צירוף ספר דקדוק של העברית הבינונית.

אותו ספר יסודי המתאר את העברית הבינונית ישלים במידה שווה כל תיאור אחר של אחד הניבים הספרותיים¹⁵. רק כאשר יהיו לרשותנו תיאורים מניחים את הדעת על מספר ניכר מבין הניבים הספרותיים, נוכל לשאול את עצמנו שאלה נוספת: האם יש לניבים אלה איזה תכונות משותפות, המבדילות את כולם כאחד מן הלשון הבינונית? במלים אחרות: היש הצדקה לראיית התת-לשון הספרותית כיחידה לשונית, ולא רק כיחידה חברתית?

דומה לי, שהתשובה לשאלה זו עשויה להשתנות במשך הזמן. הרי לא רק הלשון הבינונית נמצאת בתהליך של התפתחות מזורזת. גם בניבים הספרותיים חלות לעינינו תמורות שעדיין אין לחזות את סופן. אנו עדים לשקיעת השפעתו הלשונית של המקור התנ"כי ועליית קרנה של לשון חז"ל כמקור השראה סגנונית. אם לדון לפי כיוון ההתפתחות ברגע זה, יש לשער שבמשך הזמן תיקבענה תכונות מסויימות של לשון חז"ל כקווי אופי לתת-לשון הספרותית שלנו בכללה. זוהי התפתחות אשר יש בה חלק ניכר להשפעת כתבי עגנון. אף-על-פי שמקור ההשראה הלשונית שלו אינו לשון חז"ל כשלעצמה, אלא גילגולה המאוחר של זו בלשון הספרות החסידית של המאה השמונה עשרה והתשע עשרה, מזהים את לשונו — מכיון שלשון החסידות אינה קיימת בתודעתנו כ'מקור' נפרד — עם לשון חז"ל¹⁶, וכל משקלו האמנותי הרב מוטל בכף כדי להכריע את המאזנים לצד לשון זו.

ודאי גם אחרי התמעטות ההשפעה של לשון המקרא עוד יישארו ניבי העברית הספרותית נבדלים במידת קירבתן

15. הבעיה שונה ביחס ללשונות המקורות, אך לצרכים מעשיים כגון הוראה, ודאי גם אותן כדאי לתאר מתוך השוואה עם העברית המוכרת ללומד.

16. עיין על כך ב'יובל ש"י', בעריכת ב. קורצווייל, ת"א תשי"ח, ע' 22.

הנחות-יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון

ללשון חז"ל המקורית, אבל יתווצר טיפוס לשוני במקום ריבוי הניבים העצמאיים לגמרי. אני משוכנע, שאופי טיפוס זה יהיה בו הרבה מן התכונות המציינות עכשיו את לשונו של עגנון. גם בזה חשובה חקירת לשון זו עתה, שאפשר לראות בה גרעין של הלשון הספרותית העתידה אולי לקום בישראל.

ט

ועוד מבחינה נוספת עשויה לשונו של עגנון לספק לנו חומר חשוב להכרת נטיות ההתפתחות של הלשון הספרותית על כל זרמיה. כידוע אין לשונו מעור אחד. נוכל להבחין בה שלושה שלבים: הראשון קודם להתהוות הלשון הכתובה הבינונית. בו עגנון יצר לעצמו סגנון על-פי לשון מקורותיו בסיפורת העממית של המאות הקודמות, סגנון שתפס לו מקום ליד סוגי סגנון אחרים, אשר באותה תקופה היו כולם מבוססים אחד אחד על קבוצת מקורות משלו. שלב שני הוא המשכת השימוש בסגנון זה אחרי מגעו של הסופר עם העברית הישראלית למיניה. בתקופה זו חלה התפתחות והתעשרות ניכרת בלשון העגנונית תוך התבדלות מזרם הלשון אשר מסביבה. בשלב השלישי, המיוצג מ'ספר המעשים' והלאה, מורגשת הימצאותה של הלשון העברית הישראלית. אמנם השפעה ישירה יש רק בכמות זעומה, אבל אפשר אולי לומר שהלשון הנשמעת והנכתבת בישראל הופכת לאחד העולמות הלשוניים שמהם יונק סגנונו תוך התאמה אמנותית של כל חומר חיצוני זה לרוחה ולמיבניה של לשונו הסגולית. אולי לא נגזים אם נאמר שלשונו של עגנון הולכת ומשתלבת גם מצידה בעולם הלשוני שלנו.

זוהי הדרך שילכו בה, שמוכרחים ללכת בה, גם שאר הניבים הספרותיים שלנו. ברגע זה עדיין רובם בשלב המקביל לשלב השני של לשון עגנון, ויחסם אל העברית השימושית (הכתובה והמדוברת) מתבטא בעיקר בהתרחקות. זהו שלב שלשונות ספרותיות רבות עברו בו. בלי ספק עוזרת הסתגרות זו לפיתוח האמצעים הלשוניים המיוחדים ללשון הספר-

חיים רבין

רות. ואולם נראה לי שהתפתחותו של עגנון מבשרת מיפנה דומה גם בשאר הניבים הספרותיים, מצב שבו לא יטושטש השוני בין שלושת הטיפוסים של לשוננו, אבל יהפוך משוני של זרות לשוני של פונקציה על בסיס מיבני משותף. איש-המדע יכול לעשות הרבה כדי לקרב מצב זה. על-ידי ניתוח מדעי אוביקטיבי של צורות הלשון הנמצאות בשימוש נניח יסוד בריא בשביל החלטות המדיניות הלשונית, בשביל הוראת הלשון בבית-הספר, ועל-ידי-כך בעקיפין גם בשביל ההעדפות האמנותיות של דור הסופרים הבא, כי הנסיון מראה שהעדפות אלו מושפעות במידה לא מבוטלת על-ידי האידיאולוגיה הלשונית השוררת בתוך החברה.